

УДК 349.6

РОЗВИТОК ЛІСОВОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ СТОЛІТТІ

Д. М. МІКУЛІН,
здобувач кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Досліджено особливості правового регулювання відносин використання та охорони лісів на українських землях у складі Австро-Угорської та Російської імперій у ХІХ ст. Розглянуто основні законодавчі акти у сфері лісового права у цей історичний період. Визначено відмінності в регулюванні лісових відносин на території Австро-Угорської та Російської імперій.

Ключові слова: право лісокористування, охорона лісів, право власності на ліси, Австро-Угорська імперія, Російська імперія.

Одними з головних компонентів природного середовища, що впливали на життєво важливі процеси давніх і чергових державних утворень на Землі, були лісові ресурси. Людина завжди була нерозривно пов'язана з лісом. Ліс був одним із природних основ життєдіяльності людей [5, с. 3]. Соціальна цінність лісів, починаючи від рекреації й закінчуючи духовними і культурними цінностями, дедалі більше ставала основою для людського здоров'я [16, с. 118]. При цьому багатовікова історія переконує нас у тому, що саме ліс був і є найголовнішим гарантом екологічної стабільності і безпеки [19, с. 926].

Свого часу І.С. Мелехов зазначав, що поява інтересу (в тому числі й наукового) до лісу пов'язана з характером використання, зміною його місця і ролі в історії суспільства [13, с. 3].

ХІХ ст. характеризується передусім кризою феодально-абсолютистських порядків і перемогою капіталізму. Його обличчя здебільшого визначалося революційною хвилею 1848-1849 рр., яка охопила європейські країни, і продовжилась у 1860-х рр. в Російській імперії [6, с. 133]. Системні зміни у зв'язку з цим у законодавстві двох імперій – Австро-Угорській та Російській,

вплинули, безумовно, і на особливості регулювання лісових відносин на українських землях, які в той перебували у складі двох монархій.

На нашу думку, необхідність вивчення лісового законодавства у цей історичний період зумовлена декількома причинами: по-перше, саме у XIX ст. остаточно формується лісове право як окрема галузь права, що діяло тоді на території сучасної України; по-друге, лісове право Австро-Угорської та Російської імперій концептуально відрізнялись, що з порівняльно-правової точки зору має великий науковий інтерес для нас.

Питання особливостей лісового законодавства на території земель сучасної України, що перебували в Австро-Угорській та Російській імперії у XIX ст., розглядалися у працях російських та українських учених, зокрема В. К. Биковського, Б. В. Кіндюка, В. М. Клапучка, В. Непийводи, О. В. Фролової та ін.

Мета статті – вивчити та проаналізувати основні законодавчі акти у сфері лісового права на території земель сучасної України, що перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій у XIX ст.

Як відомо, ще за часів правління Катерини II на території Російської імперії було сформовано чіткі категорії лісів, а залежно від форми власності лісовий фонд був розділений на два види: ліси казенні та ліси приватні. Це відповідало загальному поділу земель на державні та приватновласницькі. У 1762 р., окрім заводських, фабричних, поміщицьких, виникли колоністські ліси – навколо поселень колоністів. У 1764 р. було дозволено закріпити на праві власності ліси за духовенством. З'явилися монастирські та церковні ліси. У 1785 р. виділилися міські ліси, а в 1786 р. – селянські. У 1798 р. вперше з'являються орендні ліси [18, с. 39].

Продовжуючи таку ідею, 11 листопада 1802 р. Олександр I затвердив Лісовий статут [12, с. 5]. Цей акт увійшов до складу першого «Зводу законів Російської імперії» у 1832 р. під назвою «Звід Статуту лісового» (т. 8). Наступні його видання вийшли друком у 1842, 1857, 1876, 1893 і 1905 рр. Хоча кожне нове видання «Лісового статуту» не зазнавало значних внутрішніх змін і

переробці, деякі його статті були взяті з Соборного Уложення 1649 р. Олексія Михайловича, що продовжували діяти аж до 1917 р.

На думку деяких науковців, з появою Лісового статуту можна стверджувати про формування лісового права як галузі права.

Згідно з Лісовим статутом 1802 р. ліси поділялись на державні, громадські та приватні. Державні ліси поділялися на казенні й ті, що мають особливе призначення (перебували в користуванні різних відомств, установ, закладів або товариств) [13, с. 7].

Варто зазначити, що законодавчого цього періоду дозволяло відчуження казенних лісів, які не мали великого господарського значення і перебували у користуванні приватних власників. Продаж ділянок зазначених земель здійснювалася центральним органом лісового управління. На казенні ліси повністю поширювалося набувальна давність. Особа, що володіла без заперечення протягом 10 років ділянкою казенного лісу, визнавалася у законному порядку її власником [3, с. 81].

Звернемо увагу також на приватні ліси. Ця категорія лісів належала приватним особам. Такі ліси перебували в їхньому володінні та розпорядженні й не підлягали нагляду чи контролю з боку управління казенними лісами.

Розділ другий Лісового статуту визначав правовий режим приватних лісів. Стаття 596 Статуту передбачала, що всі ліси, що ростуть у приватних дачах, перебувають у користуванні та розпорядженні їхніх власників на праві повної власності. Повним правом власності згідно зі ст. 423 Зводу законів цивільних визнавалося таке право власності, коли в межах, установлених законом, володіння, користування і розпорядження поєднувалось зі зміцненням майна в одній особі або в одному стані осіб без всякої сторонньої участі.

На праві повної власності на землі власник мав право на всі її твори на поверхні, на все, що є в її надрах, на води, в межах яких знаходиться, а також всі її приналежності. Право повної власності означало, що її власнику належали всі плоди, доходи, прибутки, прирощення, вигоди і все те, що працею та мистецтвом його вироблено в тому майні. Власник мав право розчищати свій

ліс під ріллю, сіножаті або поселення. Власник ліси також мав право продавати свій ліс як у межах держави, так і за кордон [10, с. 13].

Детальна правова регламентація відносин оренди містилися у Зводі законів Російської імперії 1832 (ст. 1691 визначала істотні умови найму: предмет найму або утримання, термін користування та винагороду за це користування) [4, с. 3]. Зокрема, предметом договору найму згідно з положенням Зводу могло бути як рухоме, так і нерухоме майно. Нерухомим майном за законом вважалися землі, угіддя, села, будинки, заводи, фабрики, лавки, будь-які будівлі й порожні двірські місця (ст. 384).

Хоч названа стаття чітко ліс не визнає нерухомим майном, В. К. Биковський стверджує, що законодавчо ліс розумівся нерухомим майном і приналежністю земельної ділянки [3, с. 81].

Оскільки право власності особи на земельну ділянку, як зазначалося вище, поширювалося й на ліс, що знаходився на ній, предметом договору найму міг бути і ліс.

Що стосується плати за використання лісу, то її особливістю було те, що стягнення відрізнялося в залежності від того, на основі якого титульного володіння користувалася особа цим лісом.

Загалом до XVIII ст. селяни користувалися лісом практично безкоштовно. Плата за зрубаний ліс стягувалася виключно тільки з фабрикантів і експортерів. Згодом безкоштовне користування стало обмежуватися його власниками (поміщиками і державою). Для казенних лісів загальні лісові такси були складені на підставі ст. 223 Лісового Статуту. Однак перші зміни до них внесені були вже в 1804 р. Поступово такси стали складатися для кожної лісової дачі (до революції їх число сягало 12592). Були серед них і казенні (9514) і приписані до селянських громад (1032). Великі лісові дачі поділялися на розряди, а спеціалісти встановлювали таксові ціни на деревину в обстежених масивах.

Розрахунки велися і для місцевих жителів на основі списків дворів, складених волосними сходами. Лісництва, керуючись сформованою нормою

витрат лісових матеріалів із розрахунку на селянську родину, визначали кількість деревини, що підлягає відпуску в межах їхнього лісництва [1, с. 17].

З наведеного випливає, що за користування державними та громадськими лісами здійснювалася оплата відповідно до сформованих такс.

Однак у випадку оренди лісової ділянки орендна плата між наймачем і наймодавцем формувалася самотійно – як правило, залежно від якості земельної ділянки та категорії лісу, що на цій ділянці ріс.

Іменний Указ від 24 листопада 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян в 36 губерніях» і «Правила для составления и выдачи государственным крестьянам владенных записей» від 31 березня 1867 р. докорінно змінили ситуацію у сфері лісокористування. Селянам, які отримали земельні наділи, до яких увійшли і ліси, були надані права власників.

Закон від 13 червня 1873 р. «О правилах о лесах, отведенных в надел бывшим государственным крестьянам и о лесном с них налоге» чітко закріпив за селянами право власності на ліси, що розташовані на земельних ділянках, які їм були виділені.

Наслідком цих заходів була передача надільних лісів у розпорядження селян, зняття з них нагляду лісового державного управління та припинення будь-якої участі казни у задоволенні потреб у лісових матеріалах колишніх державних селян.

Однак у результаті промислового буму, скасування кріпацтва та наділення за селянами прав власності на ліси, наприкінці 60-х рр. XIX ст. почалося небувале винищення приватних лісів. Ліси вирубувалися в усіх губерніях, найбільше в малолісистих і значно населених. Цьому сприяла безконтрольність експлуатації лісів поміщиками та іншими їхніми власниками. Лісовий департамент, керуючий вимогами контролю тільки щодо казенних лісів, будь-якого нагляду за приватними не здійснював. Найбільш простим виходом з цієї ситуації стало надання селянам у довгострокову оренду ділянок лісів з умовою їх «оберігання і правильного користування» [18, с. 47].

У той же час єдиним істотним законодавчим актом, виданим у період дії Статуту, було Положення про збереження лісів від 4 квітня 1888 р. (з доповненнями до нього від 29 квітня 1901 р.), яке, на нашу думку, окрім традиційних лісоохоронних норм, містило положення, що стосувалися обмеження права користування лісами.

Для заощадження лісів були встановлені заходи, що запобігали можливість винищення і виснаження лісів, заохочувальні заходи для ведення у лісових дачах господарства і розведення нових лісів.

Однак, як зазначалося вище, цей акт покладав на користувачів також окремі додаткові обов'язки. Згідно з Положенням усі ліси європейської території Росії та Кавказу поділялися на три категорії – захисні, водоохоронні та інші. Всі захисні ліси підлягали повсюдній охороні, вводилося обов'язкове лісовпорядкування. Для заощадження лісів була встановлена заборона на наступні дії: 1) суцільна вирубка (дозволена була тільки поступова вирубка за умови подальшого відновлення насадженням природним шляхом); 2) корчування пнів і коріння, якщо існувала загроза обмивання і обвалів; 3) пасіння худоби, збір лісової підстилки та інші побічні користування, якщо ці дії могли призвести до псування лісонасаджень (ст. 799) [3, с. 81].

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. українські землі Східної Галичини та Північної Буковини входили до складу Австрії, а Закарпаття – до складу Угорщини. Це й відбилося на правовій системі, що функціонувала в Галичині, Буковині та Закарпатті. Одразу ж після приєднання, зокрема українських земель, австрійським й угорським урядами було вжито заходів щодо уніфікації права, що сприяло централізації управління підвладними територіями [11, с. 46].

Відносини природокористування та охорони лісів на західноукраїнських землях у XIX ст. традиційно регулювалися нормами як цивільного, так і природоохоронного права.

Варто згадати той факт, що хоча ще 1848 р. кріпацтво в Галичині було скасоване, однак переважна більша частина орних земель, лісів й пасовищ і

надалі належала поміщикам, монастирям, церкві. Селянське господарство у Галичині за характером було переважно малоземельним, унаслідок цього близько половини всіх селянських господарств стали нерентабельними. У зв'язку з цим Австрійська монархія намагалася вижити старе польське феодальне право і поширити на території західноукраїнських земель своє цивільне законодавство, що надало новий поштовх для економічного зростання селян [2, с. 89].

Цивільний кодекс Австрії був введений у дію 1 січня 1812 р. для всієї Австрії: 1 січня 1812 р. – для Галичини, Володимерії (Лодомерії) та Буковини; 1 листопада 1815 р. – для округів Велички та Подгужи; 1 лютого 1816 р. – для земель Тернопільщини.

Варто зазначити, що положення цього Кодексу, незважаючи на його громіздку структуру, досить детально регулювали відносини договірної права. Зокрема, норми акта передбачали можливість укладання договорів найму нерухомого майна, предметом якого могли бути також лісові земельні ділянки.

Що стосується природоохоронного регулювання, яке прямо чи побічно впливало на режим природокористування, то витoki організації охорони лісів в імперії Гасбургів мають дуже давні традиції. В результаті приєднання до Австрії Галісійських і буковинських земель на них почали діяти прийняті в 1782 р., а потім у 1807 р. Лісові універсали.

Велику роль для розвитку лісокористування відіграло скасування кріпосного права. У 1848 р. імператор Фердинанд I видав Закон про скасування феодальних повинностей селян у Галичині. Вартість утрачених повинностей компенсувалася шляхті з казни (2/3 вартості); замість третини вартості повинностей з поміщиків знімалися т.з. «опікунські обов'язки» (лікування селян, допомога за надзвичайних обставин). Існуючі сервітути залишаються недоторканими, за користування ними селяни повинні були вносити панам плату, що визначалася угодами. Селяни отримали сервітутні права випасання худоби на толоці й стерні та збирати квіти у лісі, всі інші сервітути були оплатними на користь поміщиків [17, с. 114-115], зокрема право заготівлі

деревини тощо.

Однак, як правильно зазначає Б. В. Кіндюк, найбільше значення у справі використання і охорони лісів відіграв прийнятий 3 грудня 1852 р. Імперський закон про ліси (Reichsforstgesetz). Попри те, що з моменту його прийняття пройшло півтора століття, звертає на себе увагу суворе регламентація, а також продуманість документа, що складався з 77 статей, об'єднаних у 7 розділів та наявність у ньому чотирьох додатків.

Правовими особливостями Закону було таке.

По-перше, ліси поділялися на три категорії: державні, приватні, товариств чи комунальні. Лісовим законом 1852 р. до державних віднесено ліси, які перебували у державній власності та від імені і, безумовно, в інтересах держави, управління ними здійснювалося державними органами (урядом) [9, с. 10].

Комунальні або громадські ліси належать міським і сільським громадам; приватні – окремим громадянам («обивателям»), орденам, монастирям, товариствам, які опиралися на приватно-правові відносини. Ліси поділялися на три категорії: I – ліси, що належали органам місцевого самоврядування та їх громадським закладам; II – церковні ліси; III – ліси фундацій на цілі освіти та гуманітарні проекти.

До I категорії належали ліси краю, провінції, повіту, дохід від яких направлявся на потреби місцевого самоврядування чи повіту; ліси гмін, дохід від яких був призначений на покриття витрат місцевого бюджету; ліси, що складали майно гміни, дохід від яких служив джерелом забезпечення уповноважених членів гміни; ліси і лісові землі, які стали загальною власністю і були призначені для загального користування.

До II категорії відносилися ліси, що належали до майна релігійного фонду; ліси, дохід з яких складав частину дотацій єпископатів і приходів, що використовувалися для оплати праці архієпископа, єпископа чи священика; ліси, що складали окремий маєток певного релігійного храму, дохід від яких

був призначений для витрат на утримання церковних будівель і здійснення богослужіння; ліси, що належали до майна монастирів і духовних конгрегацій.

До III категорії відносилися ліси фондаций для утримання шкіл та інститутів; ліси фондаций для утримання бібліотек; ліси фондаций для утримання установ для убогих і хворих; сирітських установ; ліси фондаций для виділення стипендій для убогих учнів; ліси релігійних фондаций на побожну мету; ліси громадських і приватних фондаций на утримання інших гуманітарних установ [8, с. 74].

Громадські ліси, як правило, не підлягали поділу. Поділ інших лісів регулювався законами про поділ та злучання земель («грунтів») [15, с. 62].

По-друге, продаж лісів і будь-який поділ їх на частини регулювався виключно законами земельного права імперії.

По-третє, незалежно від форми власності всі ліси підлягали контролю з боку імперської лісової адміністрації.

По-четверте, заборонялася зміна цільового призначення лісових земель без отримання дозволу лісової адміністрації [7, с. 44].

З метою точного дотримання вимог Закону щодо ведення лісового господарства на власників достатньо великих лісів (конкретний розмір вказувався) покладалася обов'язок залучити лісових господарів, які мали необхідні знання. Була встановлена заборона на використання лісових земель в інших цілях без відповідного дозволу.

Закон про ліси (1852 р.) зобов'язав проводити заліснення свіжих зрубів на державних і громадських землях упродовж терміну, що не перевищував п'яти років. У приватних лісах допускався і більший термін за наявності поважних причин і за умови дотримання власником певної процедури. Стосовно ж за давних зрубів Закон передбачав, що кожного року повинна заліснюватися та частина зрубу, яка відповідає його віку. Заборонялося спустошувати будь-який ліс, тобто вчиняти дії, які зашкоджували б подальшому вирощуванню дерев чи робили його цілком неможливим. Також заборонялося таке поводження з лісом, внаслідок якого сусідні лісові ділянки

могли б ушкоджуватися вітрами. Особливо це стосувалося суцільного вирубування. Тому в разі його проведення припис документ досить детально регламентував окремі види заготівлі недеревних ресурсів лісу.

В. Непийвода також звертає увагу на те, що порядок заготівлі лісової підстилки і гілля в цьому Законі був розроблений значно глибше, ніж, наприклад, у чинному Лісовому кодексі України 2006 р. [15, с. 62-63].

Таким чином, проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що практично весь період XIX ст. в історії вітчизняного лісового права характеризується: 1) удосконаленням форм власності на ліси; 2) збільшенням лісу як економічного ресурсу; 3) прийняттям цілої низки нормативних актів у сфері охорони лісів; 4) розвитком внутрішньодержавних та зовнішньодержавних ринків збуту лісової сировини.

Список літератури:

1. *Бобров Р. В.* Директора Лесного департамента / Р. В. Бобров // Лесное хозяйство. – 1997. – № 6. – С. 17–19.
2. *Бойко І.* Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918 рр.) [Електронний ресурс] / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 88–96. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vlnu_yu_2013_57_14.pdf.
3. *Быковский В. К.* Правовое регулирование использования лесов на землях лесного фонда : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. К. Быковский. – М., 2008. – 245 с.
4. *Елизаров Д. В.* Гражданско-правовые проблемы аренды недвижимого имущества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Д. В. Елизаров ; Дальневост. федер. ун-т. – Владивосток, 2011. – 22 с.
5. *Законов В. А.* Лес как благо и символ : автореф. дис. ... д-ра филос. наук / В. А. Законов. – Тюмень : Изд-во ТГУ, 2001. – 50 с.
6. *Історія України : посіб. / за ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка* – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 480 с.
7. *Кіндюк Б. В.* Правове регулювання охорони лісів на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій / Б. В. Кіндюк // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 41–45.
8. *Клапчук В. М.* Лісове та мисливське господарство Галичини : [монографія] / В. М. Клапчук, О. Р. Проців ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, Івано-Франків. обл. упр. лісового та мислив. госп-ва. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2011. – 432 с.
9. *Коритко Л. Я.* Види лісів згідно австрійського лісового законодавства другої половини XIX ст. / Л. Я. Коритко // Perspektywiczne opracowania sa nauka i technikami – 2010 : міжнар. наук.-практ. конф., 7–15 листоп. 2010 р. : тези доп. – Przemysl, 2010. – С. 9–11.
10. *Красов О. И.* Право собственности на леса / О. И. Красов // Экологическое право. – 2006. – № 2. – С. 12–15. – [С. 13].
11. *Кульчицький В. І.* Джерела, структура, основні положення Австрійського Цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Львівського

університету. Сер.: Юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 46– 51.

12. Лесное право : учеб. пособие / А. Ю. Пуряева, А. С. Пуряев. – М. : Деловой двор, 2009. – 407 с.

13. Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 207 с.

14. Нарышева Н. Г. Развитие законодательства о городских лесах / Н. Г. Нарышева // Экологическое право. – 2012. – № 1. – С. 7–13.

15. Непийвода В. Вплив австрійського Закону про ліси (1852 р.) на лісове господарство в Галичині / В. Непийвода // Право України. – 1999. – № 3. – С. 61–65.

16. Соловій І. П. Інструменти лісової політики в умовах формування ринків екологічних послуг лісів / І. П. Соловій, Л. Ф. Монастирська // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2005. – Вип. 15.7. – С. 119–125.

17. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні : навч. посіб. / А. М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – 280 с.

18. Фролова О. В. Правовое регулирование режима охраны и использования лесных ресурсов в России XVIII – начала XX вв. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 [Электронный ресурс] / О. В. Фролова. – М. : РГБ, 2003 – 186 с.

19. Ярыгин М. М. Лес как важнейший компонент биосферы. Эволюция биосферы / М. М. Ярыгин // Вестник Тамбовского университета. – 2011. – Вып. 3 (Т. 16). – С. 923–927.

Микулін Д. М. Развитие лесного права на украинских землях в XIX веке.

Исследованы особенности правового регулирования отношений использования и охраны лесов на украинских землях в составе Австро-Венгерской и Российской империй в XIX в. Рассмотрены основные законодательные акты в сфере лесного права в этот исторический период. Определены различия в регулировании лесных отношений на территории Австро-Венгерской и Российской империй.

Ключевые слова: право лесопользования, охрана лесов, право собственности на леса, Австро-Венгерская империя, Российская империя.

Mikulin D. M. Development of forest law in ukrainian lands in the XIX century.

Investigated the features of legal regulation of relations and use of forests in the Ukrainian lands in the Austro-Hungarian and Russian empires in the XIX century. Viewed the basic legislative acts in the forest law in this historical period. Determined differences in the regulation of forest relations in the territory of the Austro-Hungarian and Russian empires.

Key words: right to the use of forest, forest protection, ownership of the forest, the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire.